

Architectuur?

Jacob Voorthuis

Architectuur is de activiteit waarbij een synthese gezocht wordt tussen structuren van gebruik en structuren van het gebruikte in de richting van de wens, de begeerte. Het gebruik vertaalt zich al snel, wellicht te snel, naar een programma, het gebruikte vertaald zich naar de constructie, het materiaal en de manier waarop dat materiaal tot een gebouw wordt gevormd. Dát huis, maar ook het door liederen en tekens geordende landschap van de Australische Aboriginal zijn voorbeelden van architectuur.¹ In de één is het materiaal de echo van het gebruik, en bij de ander is het gebruik het dispositief voor het anders ongedifferentieerde landschap. Architectuur gezien in zijn gedaante als gebouw is het product van een begeerte. Dat mag duidelijk zijn. Het is het antwoord op een wens. Zoals eigenlijk elk object dat is. Een stok wordt pas een stok als de stok ergens toe dient. Voor dat moment ligt het er in zichzelf te zijn.² Men mag zelfs stellen dat een object per definitie een antwoord op een wens is. Het differentieert zich immers op basis van zijn (mogelijk) gebruik, ten aanzien van zijn achtergrond in de aandacht. De wens het te gebruiken of in ieder geval de revue te hebben laten passeren in ons bewustzijn zodat het zich differentieert ten aanzien van de achtergrond. Het is vanwege de begeerte doorweeft met structuren en betekenis ingegeven door gebruik. Die structuren verkrijgen een zekere duurzaamheid door goed gebouwd te worden met duurzame materialen. Maar duurzaam voor een piramide is natuurlijk niet de zelfde duurzaam als duurzaam voor een jongenshut.

De architectuur in de zin van een proces dat tot een gebouw als product leidt, is zeker tot ver in de twintigste eeuw veelal de meest geraffineerde instantie van ons collectief vermogen, ons maatschappelijk vermogen. Het vereist een flinke organisatie om de instellingen van onze maatschappij een plek te geven, en een gezicht.

Bill Hillier vroeg zich af of de architectuur nu een *product* was of een *activiteit*?³ Hij kwam tot het inzicht dat de architectuur de relatie was tussen de activiteit en het product. Ik kan me daar in vinden. *Architectuur is een relatie*. En een relatie, zoals we reeds vaak in dit boek hebben opgemerkt staat buiten zijn termen, gaat geen noodzakelijke verbintenis aan met zijn termen, maar verbind ze niettemin. Een relatie is een existentieel gegeven. Het bestaan ervan is als het ware een bevel. De relatie is het product van een beslissing om het zo, en op die manier, te vinden. Op een architectuurschool daag je de student vervolgens uit om die relatie en de basis waarop hij twee dingen in een verzameling stopt, te duiden en te beredeneren. En de geloofwaardigheid van die beredenering hangt vervolgens weer af van het perspectief dat men kiest. Maar het feit is dat slechte ideeën over die relatie net zo normerend zijn als goede ideeën. En wat goed en slecht is hangt af van de situatie en van het perspectief.

Nu lijkt het daarmee dat de architectuur iets willekeurig is. Dat is zo, maar tegelijkertijd is het ook in het geheel niet zo. Le Corbusier was ook bang van die afgrond, en begon zijn gevecht tegen de willekeur. Maar je moet daar voorzichtig in zijn. Het kan niet zo zijn dat je dingen die van nature zacht en ongrijpbaar zijn zo moet vervormen dat ze een verharde indruk maken, maar daarbij alleen maar leiden tot absurd gedrag. Dat is er gebeurd toen men, koste wat het wil, geprobeerd heeft om bijvoorbeeld de schoonheid te relateren aan absolute termen. Dat werkt goed voor de meter en de kilo, dat werkt al heel wat minder goed voor woorden als zacht en hard om dat zij ook een relatie aanduiden, maar een relatie die we allemaal redelijk intuïtief begrijpen. Het werkt al helemaal niet voor worden als schoonheid en goedheid. Er zijn geen absolute waarden voor goede architectuur, en zaken als schoonheid. Dus hoe dan wel?

Nu dat is ook niet zo moeilijk. Wat men duidelijk moet hebben is de voorwaardelijkheid van de beginpositie. Als A, en als B dan...

Met die formule stapelen zinvolle vragen zich op: wat zijn precies de voorwaarden voor A en wat zijn de voorwaarden voor B? Welke ervaring hebben we met die voorwaarden? Waar is het al eens eerder gedaan? Hoe was de situatie toen? Wat waren de condities toen? Hoe verschillen die ten aanzien van onze eigen huidige situatie? Wat

¹ Bruce Chatwin, *The Songlines*, 1987

² Deze problematische categorie van Sartre blijft geldig.

³ Bill Hillier, *Space is the Machine: A Configurational Theory of Architecture*, 1996

vind ik zelf van: de mens, de familie, de instelling, de maatschappij, de stad, de werking van gebouwen etc.. Overall moet je iets van vinden, en dat zo zorgvuldig mogelijk te doen is een levensproject. Zo ziet men ook hoe in de architectuur een voortdurende relatie met de geschiedenis wordt onderhouden ten bate van zichzelf. Het precedent, juist omdat architectuur met zoveel factoren te maken heeft staat voor een bijzondere collectieve ervaring, die ondanks de moeizame communicatie over generaties heen toch bruikbaar is gebleken.

Wat boeiend is aan de definitie van Bill Hillier is dat het duidelijk maakt dat het proces en het product elkaar in een soort dialectiek tot verdere ontwikkeling stuwten. Het proces wil maar het materiaal toont zijn beperkingen. Het materiaal kan maar het proces toont zijn gebrek aan inzicht. Een probleem waar veel architecten mee stoeien is het probleem van het gebouw in relatie tot de mens, tot het omliggende landschap en tot de Machine.

Het feit dat we hier spreken over een relatie doet ons al vermoeden dat die relatie allerm minst noodzakelijk is. De relatie moet worden verzorgd door de persoon die hem ondergaat. De vraag die gesteld moet worden is dan ook: wat wil je. Het bepalen van een relatie is de kunst van de wens.

We houden niet veel van de metafoor van de machine omdat de machine als beeld niet is wat wij ambiëren ter vergelijking met onszelf of onze omgeving.⁴ Dit is uiteraard omdat de machine een dubieuze rol speelt in onze culturele ervaring. Aangezien we vaak liever dingen de schuld geven dan de mens zelf, denken we dat de machine aan de basis ligt van onze huidige crisis. Dit is niet zo. Het is alleen de mens die ons hier heeft gebracht, en het is een boeiende rit. Bovendien is juist de machine een goede metafoor voor zowel het huis als de mens, omdat de machine naar analogie van natuurlijke processen is ontworpen. Sterker nog het is geeneens een metaforische relatie. De machine maakt gebruik van de mogelijkheden en de beperkingen van de natuur op een vergelijkbare, zei het nog niet zo geraffineerde manier als de schepselen van de evolutie. Dus als we de vergelijking tussen machine en mens, en tussen machine en huis niet willen, dan zit daar meer achter dan het overtuigende vermogen van die vergelijking. Want de werking van het menselijke lichaam is machinaal, de werking van het huis is machinaal. Zo heeft ook de machine een poëtisch vermogen. Door zo iets te ontkennen beken je alleen je eigen beperkingen, en dat is nooit een goede strategie. Dus het is niet de analogie die we moeten ontkennen, het is dat we de machine en het huis, en de kennis van ons eigen lichaam tot nieuwe hoogtes moeten brengen.

2

Het gebouw, vond Paul Shephard, zit tussen het landschap en de machine in.⁵ Dit is een vreemde verzameling waar het landschap en de machine samen in zitten. Nog vreemder dan de verzameling waarbij de mens en de machine verbonden worden. Maar hij maakte het, wat mij betreft meer dan aannemelijk. Hij vroeg vragen als hoe lang duurt het voordat het product gemaakt is? En voor dat we gaan steigeren over het woord “product” wil ik de lezer aangeven dat ik met dergelijke gevoeligheden nog minder geduld heb. Iets dat gemaakt wordt is een product, punt. Een landschap, wat natuurlijk niet zomaar de wilde natuur voorstelt maar juist de inrichting en ordening van het land ten behoeve van de overleving en het wonen behelst, d.w.z. voor gebruik door mensen, heeft een lang productieproces, een machine maar een korte. Hoe lang is het leven van het product? Wederom kunnen we dan stellen dat het de bedoeling is dat een landschap een lang leven heeft terwijl een machine een relatief kort leven heeft. En hoeveel functies herbergt het? Welnu, daar doet Shephard, wat mij betreft wat te gemakkelijk over. Hij zegt, en met recht dat een machine mono functioneel is (dit werd geschreven vóór de revolutie in multifunctionele telefoontjes, en ten tijde van de computer revolutie, waarin de hoeveelheid functies nog wel te overzien was) en dat het landschap multifunctioneel is. Maar ja, dat is maar hoe je het ziet. Want alle onderdelen van een machine hebben allemaal hun eigen functie die samen de intentionele gebruikersfunctie van de machine vervullen. Het is maar op welke schaal je kijkt en Shephard keek op de schaal van het object als geheel. Goed, dat is dan eerlijk. Als men de criteria voor een verzameling zó stelt dan passen gebouwen, machines en landschappen er inderdaad in. Een gebouw kan naar de voorwaarden van een landschap neigen en een gebouw kan naar de voorwaarden van een machine neigen. Het kan vele functies in zich herbergen en het kan zich ook toespitsen op een enkele functie, zoals een elektriciteitshuisje of een fietsenstalling. Ook voor wat betreft de materialiteit en de constructiemethodes zou een dergelijke verzameling nog steeds relevant zijn. Dus een gebouw is een product van het ontwerp proces en de relatie tussen die twee, waarbij de een de ander vormt en omgekeerd en zo een ordening ontstaat dát is architectuur.

⁴ Henri Bergson, *Le Rire*, 1900; Alexander Tzonis, *Le Corbusier: The Poetics of Machine and Metaphor*, Universe Architecture Series, 2002; Bettina L. Knapp *Machine, Metaphor & The Writer*, 1985; Mardy Grothe, *I Never Metaphor I Didn't Like: A Comprehensive Compilation of History's Greatest Analogies, Metaphors, and Similes*, 2008; Barbara Zabel, *Assembling Art: The Machine and the American Avant-Garde*, 2004
⁵ Paul Shephard, *What is Architecture, An essay on Landscapes, Buildings and Machines*, MIT, 1996; *The Cultivated Wilderness: Or, What is Landscape?*, MIT Press, 1997; *Artificial Love: A Story of Machines and Architecture*, MIT, 2003

Het maken van een gebouw is niet erg moeilijk, in beginsel. Eigenlijk is alle architectuur terug te voeren op het leggen van een fundering, het bouwen van vier muren, het goed nadenken over de gaten in die muren en het construeren van een dak. De Caribische hut van Semper, de eerst hut van Vitruvius, de eerste hutten van Laugier, Le Corbusier en Viollet-le-Duc enzovoort, wijzen allemaal op een normatieve manier naar de eerste bouwdaad die zij voor zichzelf hebben voorgesteld en halen daar een richting uit, hoe het moet. Maar juist die eerste hut, is makkelijk.

Maar het gemak is bedrieglijk. Het prachtige verhaal van E.T.A. Hoffman over kanselier Krespel is voorbeeldig.⁶ Het verhaalt hoe de architectuur zichzelf compliceert zodra er goed wordt nagedacht. Het is een verhaal waar iets dat op absurd gedrag lijkt, zichzelf bewijst als uiterst doelmatig en effectief gedrag, waar de nar zichzelf ontpopt als een wijze. Het verhaalt over hoe kanselier Krespel een huis voor zich zelf laat bouwen en over de manier waarop hij nadenkt over waar precies de muren moeten komen van het gebouw ten aanzien van zijn omgeving, van het seizoensgebonden pad van de zon, de relatie tussen de muren en het interieur, de vloer en de bodem. Waar moeten de gaten, de ramen en deuren op uit komen? Wat keert men de rug toe, waar opent men zich naar toe? Wat wil men dagelijks zien? Hoe kunnen de ogen, oren en neus alles een beetje onder controle houden? Opeens vermenigvuldigen de factoren zich waar rekening mee gehouden kan worden. En sterker nog, zodra er nagedacht wordt over een factor in relatie tot het ontwerp, komt er een reactie. De vormbeslissing gaat onherroepelijk andere factoren aanspreken en veranderen. En zo wordt het een continue een en weer geschuif. Het ontwerp proces is zeer grillig maar via het gesprek worden prioriteiten en richtingen al snel duidelijk.

Laten we een simplistische en sequentieel niet noodzakelijk kloppende mogelijkheid van een ontwerpproces voor de geest halen. Iemand geeft het bevel: Ontwerp! Jij stelt je de vraag: wat precies? Je ondervraagt de opdracht. Je bent gevraagd de behuizing voor een instelling te ontwerpen. Een huis voor de instelling “mijn zelf”, of een gebouw voor de instelling “regering” of een “museum” of wat dan ook. Je ontwerpt een instelling en je vraagt je af welke activiteiten je een plaats moet geven en hoe die activiteiten het beste gediend kunnen worden door de samengestelde en geconfigureerde elementen het gebouw. Je neemt je kennis voor ogen, je doet verder onderzoek naar de instelling, naar de manier waarop mensen ruimte ondergaan, naar precedenten van gebouwen en ruimten en omgevingen die enigszins te vergelijken zijn met waar jij mee bezig bent en selecteert en bestudeert. Je leert van anderen die je dingen zeggen en die je op je eigen manier begrijpt. Je kent je vaardigheden. Die heb je geleerd door zelf te zoeken of door anderen dingen te zien doen. Op basis daarvan zet je je vaardigheden aan het werk om de kennis naar een vorm te leiden. Dat doe je op basis van een houding: jouw begrip van hoe de wereld in elkaar zit, hoe de mens het beste gediend kan worden je hebt waarden en normen en je baant je er een weg doorheen. Ook die heb je geleerd, en ook dat wereldbeeld is dynamisch wordt continue bijgesteld. Soms weeg je dingen af, is de het middel wel goed, past het bij het doel, ga je met deze middelen je doel voorbij? Is er een conflict tussen je eigen persoon en de wensen van je cliënt? Soms weet je niet eens dat er eigenlijk sprake is van een conflict en soms zie je conflicten die er eigenlijk helemaal niet zijn, of ook van een andere kant kunnen worden bekeken. Maar je denkt door, je bent kritisch, zo kritisch als je zelf kunt zijn, zo bovenop je eigen werk gezeten. Voor echte kritiek is afstand nodig. Dus je spreekt met anderen vraagt aan hun eens te kijken. Ze weten niet hoe ver ze kunnen gaan. Dat hangt af van het vertrouwensklimaat. Je komt tot een concept, het antwoord op je onderzoeksvraag. Waar gaat dit ontwerp eigenlijk over? Je formuleert beginselen. Je denkt de wereld te begrijpen. En dat begrijpen betekent eigenlijk niet meer dan dat je het gedrag van een vorm van een ding kent onder bepaalde omstandigheden. Soms heb je het mis. Maar juist dat misverstand werkt ook mee in het ontwerp, soms met verrassende resultaten! Je komt tot eerste schetsen, je oefent alternatieven. Je prat er over, in jezelf, met anderen, je werkt aan je referentie kader, je zoemt in op het schaalniveau van het meubel en de maatvoering van de mens, je zoemt uit tot het schaalniveau van het gebouw in de stad. Je denkt na over hoe dingen gemaakt moeten worden, en hoe de structuur van de constructie samenkomt met de structuur van het gebruik. Je denkt na, je prat erover, je zoemt weer in en uit, je verandert van gedachten, je raakt in een dip, de manier waarop je daaruit komt bepaalt hoe je verder gaat, begin je opnieuw, pas je aan? En aan het eind denk je terug over waar je begonnen bent.

Dit is een complex proces. En zodra je denkt dat het te systematiseren is, heb je het probleem verkeerd begrepen. Je kunt wel de vragen die je jezelf moet stellen redelijk systematiseren. Ook kan je voor de hand liggende antwoorden sneller onderzoeken dan antwoorden die niet voor de hand liggen. Maar je moet uitkijken voor de uitholling van het denkproces. Daarom zijn bouwvoorschriften zowel zeer zinvol als zeer gevaarlijk. Ze stellen eisen op ten aanzien van een redelijk goed begrepen situatie, maar zodra ze kritiekloos worden overgenomen, wordt het ontwerpproces

⁶ Ernst Theodor Hoffman, *Tales of Hoffmann*, Penguin Classics, 1982 vert. R.J. Hollingdale

een catechese en het nadeel van een catechese is dat het zich niet meer goed verbind met het doel waar voor het is geformuleerd. Elk gebouw is namelijk uniek vanwege zijn situatie en zijn potentieel gebruik Datgene wat je de maatschappij en de omgeving en de gebruikers kan bieden. Elke toepassing van seriematige productie of standaardisatie draagt het uitdrukkelijke risico dat je het bouwen weer makkelijk maakt en dus het gebouw niet echt plaatst en maakt voor zijn omgeving en zijn gebruikers. Daar ligt namelijk is de kunst van het bouwen! Het kritisch ondervragen van die relatie. Net zoals de wetenschap en de kunst altijd vragen stelt aan de dynamiek van het maatschappelijk proces. Moet de architectuur dat niet minder doen. Juist de relatie tussen het gebouw en haar gebruik levert het raffinement en de extase van de architectuur.